

ТЕМА 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ.

План

1. Поняття культури, її структура та функції.
2. Культурна різноманітність. Етнічна і національна культура.
3. Класичні та сучасні концепції української культури.

Культура як явище виникла синхронно з людиною, і тому історія культури починається за первісних часів, щойно поведінка людиноподібної істоти почала відрізнятися від поведінки інших соціальних тварин.

Поняття *культура* походить від латинського *cultura*, що первісно означало вирощення, оброблення землі, ґрунту, і це від самого початку накладає відбиток на характер культури як соціального явища та підкреслює активну роль в ній людини. Проте вже в античну добу, зокрема в працях славетного римського оратора **Цицерона** (106–43 р. до н. е.), це слово починає використовуватися у значенні ступеня духовної досконалості людини, розвитку її розумових здібностей. Статус поняття культура здобула у добу Просвітництва (XVIII ст.), коли оптимістична віра у безмежні можливості розуму обіцяла знайти раціональні методи удосконалення людини й суспільного устрою, відповідно до людської природи. І надалі це поняття набувало нових відтінків в межах уявлень про освіченість, вихованість, обізнаність, ступінь досконалості та майстерності. У новітній час культура стає філософським поняттям, а також предметом вивчення окремої науки – культурології – завдяки працям американського антрополога та етнолога **Леслі Елвіна Вайта** (1900–1975).

Культура – це сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є її розподіл на матеріальну та духовну. Під *матеріальною культурою* ми розуміємо результати предметно-практичної діяльності людини, які створені насамперед з прагматичною метою та використанням технічних навичок і спрямовані на задоволення певних суспільних потреб. Це – споруди та будівлі, комунікації та транспортні засоби, прилади та пристрої, які мають об'єктивну собівартість і безпосереднє функціональне призначення. Інший же вид цінностей, що відносяться до *духовної культури*, створюються в першу чергу задля задоволення духовних потреб та реалізації відповідних здібностей людини; їх значущість не вимірюється у грошових категоріях. До духовної культури відносять релігію, міфологію, філософію, мораль, мистецтво, науку, правові та політичні системи, традиції, звичаї, що є фрагментами соціокультурного простору.

Саме в суспільстві реалізуються основні *функції культури*: 1) *ціннісна* – культурний розвиток відображає процес утворення матеріальних і духовних

цінностей, формує у людини систему ціннісних орієнтацій, передусім моральних; 2) **світоглядна** – утворення цінностей впливає на світосприйняття людини в цілому, визначає фундаментальні життєві принципи, ставлення до світу, природи, тварин, надприродного та до самої себе; 3) **інформаційна** – культура становить величезний масив інформації про людину і світ, минуле і сьогодення, а також створює прогнози на майбутнє; 4) **пізнавальна** – процес культурного розвитку людини відбиває процес пізнання себе та світу, набуття інтелектуальної та духовної зрілості, соціальної адаптації до навколишньої реальності;

- 5) **комунікативна** – культура створює простір спілкування, в якому відбувається постійний обмін інформацією, знаннями, досвідом, як у словесній (вербальній) формі, так і за допомогою жестів, міміки, символів, знаків, кодів тощо;
- 6) **нормативна** – етичні, релігійні та правові норми становлять ідеологічний каркас відповідних вчень та концепцій, є суттєвим сегментом культури та одним із її формотворчих чинників; 7) **виховна** – культурний досвід людини визначає рівень її обізнаності, освіченості, духовної зрілості, позитивно впливає на ступінь вихованості, толерантності, поваги до інших, поведінку в суспільстві; 8) **гедоністична** (від грец. *hēdonē* – насолода, приємне самопочуття) – відпочинок і дозвілля є необхідним компонентом існування людини, засобом оновлення її духовного, психічного, емоційного стану.

Межа, що існує між матеріальною та духовною культурою, умовна. Наприклад, архітектура – мистецтво будівель та споруд з різних матеріалів – є важливою складовою матеріальної культури. Разом з тим вона відображає певний рівень не тільки інженерної майстерності, технології, але й розуміння пропорції, гармонії, використання масштабу, пластики, кольору, тобто естетичні уявлення митця та епохи.

Сутність культури осмислюється і через її співвідношення з природою та цивілізацією. Суб'єктом культури виступає людина, а об'єктом її творчих зусиль, перетворюючої діяльності – навколишній світ, природа. Видатний представник французького Просвітництва **Жан-Жак Руссо** (1712–1778) вважав тубільців більш природними, щирими у своїх почуттях, словах та вчинках, тоді як культуру

– штучним та недосконалим витвором людського розуму. Засновник німецької класичної філософії **Іммануїл Кант** (1724–1804), навпаки, розглядав природу як втілення тваринного, злого начала, на відміну від культури – світу свободи і добра.

Природа має внутрішні механізми забезпечення власного буття, циклічності, боротьби за виживання, у ході якої припиняють своє існування ті біологічні види, які не можуть пристосуватися до географічних,

кліматичних, температурних і т. п. змін. На відміну від природного середовища, культура є творінням людини й потребує її участі в тому комунікативному та соціальному просторі, який вона створює. Культура реалізує властиві їй функції не тільки на рівні індивіда, а й певної етнічної, релігійної, професійної або іншої спільноти, суспільства, людства в цілому.

Щодо *цивілізації* (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний), то культура може виступати її синонімом, особливо коли йде мова про давні епохи. Але ці поняття можуть й протиставлятися. Французькі філософи епохи Просвітництва вважали «цивілізованим» тільки таке суспільство, яке покладалося на ідеали справедливості і розуму. Хоча варто зважати на цілу низку аргументів проти такого ототожнення. І. Кант вірив у прогрес людства і виділяв у ньому три стадії: культуру – цивілізацію – моральність. У західно-європейській традиції споріднені «культура» і «цивілізація» розототожнюються як самодостатнє і залежне поняття: культура існує сама собою, тоді як цивілізація є «порожньою», якщо не містить в своєму осерді культури. **Норберт Еліас** (1897–1990) звертає увагу, що французи й англійці мислять в цьому понятті «політичні чи економічні, релігійні чи технічні, моральні чи суспільні факти», а німці – «досягнення, але також і поведінку», незалежно від її досягнень. Серед мислителів, які особливо наполягали на специфіці поняття «цивілізація», виділяються **Микола Данилевський** (1822–1885), **Арнольд Тойнбі** (1889–1975) і **Освальд Шпенглер** (1880–1936). Так, «цивілізації» для Данилевського і Тойнбі – замкнені суспільні організми, які живуть, взаємодіють і тим самим формують всесвітню історію. Але Шпенглер приписує поняттю «цивілізація» універсальний і разом з тим негативний сенс, називаючи так заключний етап розвитку будь-якої культури-організму, щойно, «старіючи», вона починає неухильно занепадати. Саме з переходом в цивілізацію, на його думку, пов'язаний занепад цілих народів та переривання культурно-історичних періодів, зникнення життєздатності, творчого потенціалу людини та культури, втрата прагнення до творчості, любові, поезії, вмирання духу свята та гри.

При протиставленні понять під культурою розуміється насамперед процес та результат творчої, інтелектуальної, власне духовної діяльності людини, а під цивілізацією – машинний, або ширше – науково-технічний розвиток людства, безперечно пов'язаний не тільки з поступовим покращенням умов життя, підвищенням його комфортності та технічної досконалості приладів та пристроїв, що його забезпечують, але й з певними внутрішніми суперечностями та іноді негативними наслідками. Що характерно, запит на обидва поняття – «культура» і «цивілізація» – актуалізувався у XVIII–XIX ст. в ситуації посиленого інтересу до національних історій як підвалин розбудови національних держав. Відкрилося поле для дискусій про унікальний шлях кожної культури на противагу усталеному погляду на розвиток як універсальний алгоритм.

Матеріальні та духовні цінності, створені культурою, визначають її значущість в загальній історії людства, потенціал, життєздатність цієї культури. На думку Дмитра Лихачова (1906–1999), саме культура перетворює населення, мешканців певної території на етнічну спільноту, свідому націю. Існування культури народу означає наявність певного культурного простору, цілісного культурного та історичного минулого. Культура – це «те, що значною мірою виправдовує перед Богом існування народу і нації».

Культура змінюється в часі і просторі, а неповторність і множинність особливостей, властивих соціальним групам і спільнотам людей, формують культурну різноманітність. Вона яскраво проявляється у бутті народів, які складають людство. З-поміж інших типів людських спільнот *етноси* (саме таким науковим терміном називають народи) вирізняють наступні властиві їм, хоча і різною мірою, найважливіші ознаки: 1) власне ім'я; 2) міф про спільне походження, який містить ідею спільного витоку в часі й просторі та сприяє формуванню відчуття певної спорідненості етносу; 3) спільну історичну пам'ять, що включає спогади про героїв, значущі для етносу події та їхнє увічнення; 4) один чи кілька елементів спільної культури, серед яких, – релігія, звичаї, мова, мистецтво тощо; 5) прив'язаність до батьківщини; 6) усвідомлення своєї єдності.

Елементи соціо-культурної спадщини етносу, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у свідомості та укладі народного життя протягом тривалого часу, утворюють його *етнічні традиції*. Це той узагальнений досвід, котрий накопичується та відтворюється в етнічній спільноті. Він охоплює суспільні настанови, норми поведінки, цінності, звичаї, ритуали у різних сферах соціального та приватного життя та проявляються в народному побуті. Побутову культуру складають форми виробничої діяльності, ремесла та промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, їжа, одяг, прикраси, сімейні та громадські відносини тощо.

Проте самої наявності традиційно-побутової культури недостатньо для того, щоб етнічна спільнота виступала суб'єктом історичного процесу та отримала визнання в межах держави і світового співтовариства. А це необхідно для економічного добробуту, громадянських прав, освітніх можливостей членів етнічної спільноти, забезпечення її колективних прав, культурної та політичної автономії аж до повного суверенітету над територією її компактного проживання.

У міру того, як етнічна спільнота шляхом політичних дій досягає успіху у здобутті та утвердженні групових прав, вона стає *нацією*. Її формування відбувається в результаті складної взаємодії етнічних, соціальних, економічних, релігійних, політичних та правових чинників. Розрізняють етнічні та громадянські нації. Ядром формування нації виступає окрема етнічна культура, а для національної ідентичності найважливішим є

усвідомлення спільності мови, звичаїв та інших культурних чинників. Громадянська нація виникає на основі політичної одиниці (держави), а національна ідентичність формується на засадах приналежності до єдиної суспільно-політичної системи та визнання її цінностей.

За визначенням **Ентоні Сміта** (1939–2016), ідеальний тип нації – це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, цінності і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних норм і законів. Саме культурні традиції є тим фактором, який формує характер націй і почуття національної приналежності. Усвідомлення належності до політичної та соціальної спільноти, яка утворює націю, називається **національною свідомістю**. У її розвитку акцент переважно робиться на чинниках, що об'єднують: мова, релігія, історія і мистецтво, суспільно-політичні ідеали. Але національна свідомість може формуватися й у негативний спосіб, у конфронтації з чужим – іншою мовою, релігією, звичаями тощо. Неприйняття всього чужого як ворожого та небезпечного визначається як **ксенофобія**.

Культура має свої особливості й на рівні певних груп людей, об'єднаних спільними соціальними, віковими, конфесійними, професійними та іншими ознаками, ідеалами, переконаннями, моделями поведінки, спілкування. В цьому разі можна говорити про **субкультуру**; зокрема, це молодіжна субкультура, студентська, міська тощо.

Іншим способом класифікації культур є розподіл за регіональною ознакою. **Регіональна культура** виражає одиницю індивідуальної розмаїтості світової культури, в якій зафіксовані унікальні властивості процесів її розвитку в обмеженій просторово-часовій реальності. Тобто – це тип культури, специфіка котрої обумовлена локальними географічними межами. Особливості регіональних культур формуються під впливами різних факторів, зокрема природно-біологічних, географічних, етнічних. Серед інших виділяють культури Заходу та Сходу. Ознаками першої, насамперед західноєвропейської та північноамериканської культур, є домінування концептів індивіду, людської особистості, персоні в мистецтві, філософії; розуміння сенсу життя у самостверженні та реалізації творчих здібностей. Тоді як ознаками другої, зокрема, культур Східної, Південної та Південно-Східної Азії, арабського Сходу, є традиційність, спадковість, релігійно-філософська основа, стійкий зв'язок з духовними практиками.

Широко відоме й поняття **європейська культура**. Саме до цього типу культури, з домінуванням політичних прав та свобод, ліберальними цінностями, гуманістичними орієнтирами, прагнула повернутися Україна кожного разу, коли намагалася розбудувати власну державність. Географічне та геополітичне положення України визначає її місце на межі різних культурних світів і в той же час надає можливість, беручи до уваги надбання

кожної з культур, створити власний, неповторний та цікавий для інших народів культурний простір.

Будучи джерелом обмінів, новаторства і творчості, культурна різноманітність потрібна людству так само, як біорізноманіття – живій природі. Запорукою культурного різноманіття є свобода вираження думок, плюралізм засобів інформації, багатомовність, рівний доступ до творчості, науково-технічних знань, в тому числі в цифровій формі. **Іван Огієнко** зазначав, що українській культурі з самого початку були властиві відвертість світу, відсутність ксенофобії і гуманізм.

Упродовж всього вітчизняного культурного розвитку філософія духовності, осередком якої є серце людини, визначає загальний дух української культури в цілому, її філософії, мистецтва, тяжіння до моральних проблем. Закономірно, що основна надія в збереженні духовності покладалася на освіту, а носієм ідей національної свідомості була українська інтелігенція, спочатку – козацько-старшинська і дворянська, а потім – народно-демократична.

Першими концепціями української культури можна вважати ідеологічні застави Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1846). Це була спроба представників української демократичної інтелігенції самовизначитися, сформулювати своє бачення будучності українського та інших слов'янських народів та накреслити можливі шляхи здійснення цього напевне утопічного проекту на засадах демократизму, панславізму та християнської моралі. Ставилось завдання викорінювати будь-яку ворожнечу між слов'янськими народами, дотримуватися євангельських норм любові та терпіння.

Один із учасників товариства – **Пантелеймон Куліш** (1819–1897), письменник, лінгвіст, журналіст, літературний критик, етнограф, історіограф, вірив у майбутнє природно-патріархального побуту та в хутір як форму практичного втілення ідеї гармонійного життя серед природи і як духовний оазис національної самобутності. Головною причиною злиденного стану українського народу вважав забуття ним власних традицій – пісень, мови тощо. П. Куліш підкреслював зв'язок сучасної вітчизняної культури з культурою часів Київської Русі. Разом з тим він обґрунтував негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток української державності і культури та історичну згубність народно-визвольних рухів в цілому.

Низка інших представників народно-демократичної інтелігенції вводила українську культуру в європейський контекст. Серед них **Микола Костомаров** (1817–1885) – видатний історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, автор фундаментальних історичних досліджень. М. Костомаров першим серед учених Східної Європи поставив наріжним каменем не опис подій і осіб, а історію народу в його соціокультурній цілісності та єдності усіх сфер життя. Він наполягав на національній своєрідності українського народу та унікальності його історичного шляху,

який, на відміну від поляків та росіян, позначений волелюбністю, демократичним та індивідуалістичним духом. Виділяв такі основні риси козацько-го характеру, як віра, любов до вітчизни, сімейність, дружність, войовничість. На його наукових інтересах позначилося зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету, які сприймали фольклор як вираження народного духу. Відтоді Костомаров вважав, що серед слов'янських народів саме українському належить особлива місія у справі визволення всіх слов'ян від імперського деспотизму і кріпосницького рабства.

До європоцентричних концепцій української культури відносять і погляди **Михайла Драгоманова** (1841–1895) – публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста, громадського діяча. В його ідеології поєднувалися ліберально-демократичні, соціалістичні та українські патріотичні елементи. Драгоманов наполягав на пріоритеті громадянських прав та вільних політичних інститутів над економічними класовими інтересами та універсальних людських цінностей над виключними національними прагненнями. Тим не менш він вірив, що національність є необхідним будівельним матеріалом у загальнолюдській структурі. Учений сподівався пов'язати український рух з прогресивними тенденціями західного світу; був прихильником секуляризації суспільного та культурного життя, розмежування держави та церкви; вважав, що національне визволення неможливе без соціальної емансипації і тому закликав інтелігенцію працювати заради просвіти мас, використовуючи освітні заходи, економічні реформи, залучення до політичного життя та розбудови народних асоціацій.

В європейському контексті розглядав українську культуру **Іван Франко** (1856–1916) – письменник, вчений, публіцист, видавець, громадський діяч. Франко розумів націю як «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя. На його думку, національна свідомість містить в собі усвідомлення: етнічної спільності щодо інших етносів; національних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; соціально-державної спільності; патріотизму; спільності в національно-визвольній боротьбі. Умовою національного культурного прогресу він вважав творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів. В основі культурологічної теорії Франка лежить ідея єдності людства, що зумовлює однаковий розвиток культур усіх народів.

Можливість перевірити на практиці дієвість концепцій української культури з'явилась разом з проголошенням у 1918 р. політичної незалежності України. Одним із тих, хто брав безпосередню участь у розбудові самостійної держави, був **Михайло Грушевський** (1866–1934) – український історик та організатор вітчизняної науки, політичний діяч і публіцист. Пориваючи з традиційним слов'янофільством, вчений активно

розробляв українську ідею. Він заперечував підхід в цілому до української культури як провінційної і вважав українське населення автохтонним, корінним по відношенню до території мешкання. Грушевський надавав великого значення питанню відбиття у свідомості мас тих чи інших подій та ситуацій, намагаючись з'ясувати, якою мірою політико-державний устрій був справою самого народу. Під останнім Грушевський розумів українське селянство, а в українізації робітничого класу вбачав місію свідомих сільських верств населення. Поняття народу як національно-етнічної, духовно-культурної визначеності Грушевський доповнював дефініцією народу, яка містила його антропологічну та психофізичну характеристику.

Подальші концепції української культури розроблялись представниками еміграції – І. Огієнко, Д. Донцовим, Д. Чижевським. Саме з комплексу їх книг та статей перед нами постає українська культурологія ХХ століття.

Дмитро Донцов (1883–1973) – український публіцист, літературний критик, політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму. Він вважав, що у взаєминах між націями діє універсальний закон боротьби за існування. Серед головних принципів так званого вольового націоналізму Донцов визначив зміцнення волі нації до життя, влади й експансії. А підставою національної ідеї – стремління до боротьби. Серед інших рис націоналізму Д. Донцов виділяв романтизм, догматизм, ілюзіонізм; творче насильство та ініціативу меншості; служіння інтересам поступу; фанатизм і аморальність. Під останньою він розумів те, що протистоїть буденній моралі провінціальності, або так званого провансальства – утопічного ідеалу спокою й непорушності, «плебейського світогляду», що заперечує інстинкт життя.

Ще один представник української еміграції – **Іван Огієнко** (церковне ім'я: Іларіон; 1882–1972) – український церковний і громадський діяч, науковець, педагог. Стоячи на позиціях плюралізму культур, рівноправності та різноманітності їх здобутків, обґрунтував тезу про самобутність та самодостатність української культури. Огієнко визначив трансляційну функцію вітчизняної культури в двох аспектах: 1) відкритість української національної культури до різних впливів в силу геополітичного становища України, розповсюдження створених українським народом культурних надбань на східнослов'янські землі. Він розцінював матеріальну культуру як важливе для людини, але вторинне, на відміну від духовної культури, явище. «Духовна культура – то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики і т. п. Тільки духовна культура творить правдиву національну еліту». Рівень культури свідчить про ступінь розвитку нації. Огієнко відстоював православний генезис української культури та її постійний зв'язок із релігійно-духовним життям. Саме це, на його погляд, запобігало асиміляції та знищенню української культури протягом століть.

Учений-енциклопедист, культуролог, філософ, історик, релігієзнавець, лінгвіст **Дмитро Чижевський** (1894–1977) першим відкрив слов'янське і, зокрема, українське бароко, а історію української культури представив як історію художніх стилів, підкреслюючи початковий зв'язок з візантійською культурною спадщиною та вказуючи на співзвучну зміну стилів із західними впливами (з XVI ст.). Д. Чижевський вважав філософію самосвідомістю культури, бо саме вона з'ясовує, що є відмінного та цікавого у притаманних певній нації уявленнях про дійсність, справедливість та красоту, і таким чином нація сприймає себе як цілісність.

Важливий доробок в осмисленні сутності української культури належить видатному українському філософу **Сергію Кримському** (1930–2010). Він одним із перших порушив проблему осмислення *архетипів* (від грец. arche – початок + typos – образ) української культури, ведучи мову про наскрізні для історії, інваріантні щодо часу культурні структури, базові ідеї-образи, які характеризують соціокультурний розвиток людства. С. Кримський сформулював ідею софійності буття як основоположного принципу національного світорозуміння та духовності українського народу. Поряд з архетипом Софії науковець виділяв в українській культурі архетипи Природи, Серця, Слова. Спорідненість національних архетипів та універсальній світовій культурі є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності.

Інший сучасний український вчений **Мирослав Попович** (1930–2018) утверджував погляд на українську культуру у цілісності і єдності духовної, господарської та політичної складових. На його думку, сучасний високоосвічений фахівець в Україні потребує високої гуманітарної культури, щоб усі його можливості розвивалися в єдиному і багатоманітному цілому. Вчений пропонував сприйняття української культури виключно в контексті світового культурного процесу. Творення української національної культури, наголошував М. Попович, є справою всіх громадян країни незалежно від етнічної ідентичності.

Висновки

1. Під культурою розуміється сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є поділ культури на матеріальну та духовну. Людина належить світу культури і світу природи, але є суб'єктом і творцем саме культури, особливо в тих формах, які відбивають її внутрішній, духовний світ, ціннісні орієнтації, уявлення про моральне та естетичне. Останнє втілюється в такій сфері культурного життя, як художня культура, ядром якої виступає мистецтво.

2. Культурна різноманітність забезпечує повноцінне інтелектуальне, емоційне, моральне і духовне життя, соціальний та економічний добробут людства. Яскравими проявами цього різноманіття в

світовій культурі є регіональні, національні та етнічні культури, а також субкультури. Під етносом розуміється спільнота, що має власну назву, міфи про спільне походження, історичну пам'ять, прив'язаність до батьківщини та усвідомлення своєї єдності. Нація спрямована на забезпечення потреб та колективних прав спільноти шляхом здобуття автономії або повного суверенітету в межах існуючої суспільно-політичної системи на міжнародній арені.

3. Перша концептуалізація історії української культури та перспектив її розвитку належить членам Кирило-Мефодіївського товариства. Осмислюючи українську культуру в європейському контексті, М. Костомаров спирався на європейські культурні впливи, насамперед романтизм; М. Драгоманов підкреслював зв'язок українського руху з прогресивними західними тенденціями, важливість запровадження ліберальних, демократичних принципів в українське соціокультурне життя. І. Франко визначив творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів як умову національного культурного прогресу. Культурологічна концепція Д. Донцова базується на його теорії інтегрального українського націоналізму. Внеском І. Огієнко в розбудову української культурологічної думки стала його активна науково-дослідницька, мовознавча, видавнича та церковна діяльність. Головні доробки Д. Чижевського – літературознавчі та історіософські студії та відкриття українського бароко. У сучасній Україні продовжується процес розвитку концепцій української культури.